

Andrzej Szczepański

ORCID: 0000-0003-0632-1713

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy

Ewolucja polityki etnicznej w Polsce w latach 1944–1989

<https://doi.org/10.19195/1643-0328.28.11>

Słowa kluczowe: polityka etniczna, polityka narodowościowa, mniejszości narodowe, Polska Rzeczpospolita Ludowa

Wprowadzenie

Zasadniczym celem powstania niniejszego artykułu jest podjęcie próby charakterystyki polityki etnicznej państwa w latach 1944–1989 i wykazanie, że nie stanowiła wartości stałej, ale przejawiała tendencje fluktuacyjne, uzależnione od bieżącej sytuacji politycznej i społecznej. W pierwszej części opracowania przedstawiono strukturę etniczną społeczeństwa przed wybuchem drugiej wojny światowej i po jej zakończeniu, w drugiej dokonano eksplanacji zagadnienia „polityki etnicznej”, wskazując wybrane cele, modele i jej konotacje z innymi kategoriami naukowymi. Kolejny fragment poświęcono wyszczególnieniu działań państwa wobec mniejszości, wskazując zastosowane narzędzia i ich skutki. Następnie w podsumowaniu dokonano próby odniesienia poszczególnych etapów realizowanej polityki do przedstawionych uprzednio modeli o charakterze teoriopoznawczym.

Ze względu na ograniczoną objętość tekstu szczególną uwagę poświęcono opisowi aktywności państwa wobec grup mniejszościowych, kosztem na przykład odwołania do myśli politycznej obozu władzy. W pełni świadom owego niedostatku autor przedstawia niniejsze opracowanie w dyskusji jako punkt odniesienia do dalszych badań.

Struktura etniczna Polski przed wybuchem wojny i po jej zakończeniu

Przeprowadzony w 1931 roku spis powszechny wykazał, że etniczni Polacy stanowili 68,9%¹ spośród około 32 mln mieszkańców państwa. Ponieważ te wskaźniki budziły

¹ A. Czubiński, *Historia Polski XX wieku*, Poznań 2007, s. 137.

wątpliwości sugerujące nadreprezentację „polskich odpowiedzi”, J. Tomaszewski zdecydował się na opracowanie własnych analiz. Opierając się na statystykach urzędowych, uwzględnił w badaniach dodatkowo strukturę wyznaniową kraju, co umożliwiło mu na następujące spostrzeżenia: Polacy stanowili 64,7% społeczeństwa, Ukraińcy — 16%, Żydzi — 9,8%, Białorusini — 6,1%, Niemcy — 2,4%, Rosjanie — 0,4%, Litwini — 0,3%, Czesi — 0,1%, inni — 0,1%, o nieustalonej narodowości — 0,1%².

W wyniku drugiej wojny światowej całkowicie zmieniło się, w tym etnicznie, położenie państwa polskiego, które na mocy ustaleń tak zwanej wielkiej trójki, przyjętych w trakcie konferencji w Jałcie i Poczdamie w lutym oraz w sierpniu 1945 roku, uzyskało ziemie na zachodzie, tracąc jednocześnie na rzecz ZSRR tereny usytuowane na wschód od linii Bugu³. Nowa Polska, pozostająca w sferze dominacji (politycznej, ekonomicznej i ideologicznej) ZSRR, względem przedwojennej miała powierzchnię około 70 tys. km² mniejszą i o 7,5 mln obywateli mniej. Dodatkowo na tak zwanych Ziemiach Odzyskanych (dalej: ZO) mieszkało około 3 mln Niemców, przeznaczonych decyzją „wielkiej trójki” do wysiedlenia⁴.

Ostatni w „Polsce Ludowej” spis powszechny zawierający pytanie o narodowość respondentów odbył się 14 lutego 1946 roku. Wykazał on, że wśród 23,928 mln mieszkańców 20 520 178 było Polakami, 2 288 300 to Niemcy, 399 526 — o „innej” narodowości, 304,5 tys. — o nieustalonej, natomiast wobec 417,4 tys. prowadzono akcję weryfikacyjną. Zdaniem G. Janusza do tych wyników należy podchodzić z ograniczonym zaufaniem, między innymi ze względu na trwające jednocześnie masowe migracje ludności (w tym wysiedlenia) i podanie zaniżonych wskaźników społeczności niepolskich, których rzeczywista liczebność mogła, oprócz wyznaczonych do deportacji Niemców, wynosić nawet 1,5 mln osób⁵.

W kolejnych latach dane dotyczące rozmiarów opisywanych grup opierały się wyłącznie na szacunkach, i na przykład zgodnie ze wskazaniami Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (dalej: MSW) w 1960 roku liczyły łącznie 459,7 tys. przedstawicieli⁶. L. Olejnik uważa, że były to wskaźniki niedoszacowane, ponieważ mogły wynosić między 486 a 521 tys. osób. Ponadto nie uwzględniono labilności narodowościowej autochtonów, uznając ich za Polaków, mimo coraz częstszego zgłaszania przez nich identyfikacji niemieckiej⁷.

² J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985, s. 35.

³ A. Friszke, *Polska. Losy państwa i narodu 1939–1989*, Warszawa 2003, s. 115–116.

⁴ W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–2004*, Warszawa 2005, s. 156–157.

⁵ G. Janusz, *Usytuowanie mniejszości narodowych w społeczeństwie i polityce państwa polskiego po 1945 r.*, [w:] *Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej w XX wieku*, red. J. Jachymek, Lublin 1992, s. 229–230. W kwestionariuszu spisowym wyszczególniono jedynie trzy opcje narodowe: polska, niemiecka i „inna”. Zdaniem G. Janusza w ostatniej umieszczono: około 162 tys. Ukraińców, 138 tys. Białorusinów, 108 tys. Żydów (ale w połowie 1946 roku miało ich być już około 240 tys.) i 15 tys. Słowaków.

⁶ W tym 165 tys. Białorusinów, 22,3 tys. Czechów i Słowaków, 11 tys. Greków, 9 tys. Litwinów, 3 tys. Niemców, 19 tys. Rosjan, 200 tys. Ukraińców i 30,4 tys. Żydów.

⁷ L. Olejnik, *Polityka narodowościowa Polski w latach 1944–1960*, Łódź 2003, s. 63–64.

Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych liczebność mniejszości szacowano 900 tys.–1 mln osób⁸. Wskazanie precyzyjnych danych stało się możliwe dopiero dzięki rezultatom przeprowadzonego w 2002 roku Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań, określającego udział obywateli o niepolskiej narodowości na 471,5 tys. osób⁹.

Polityka etniczna państwa — założenia eksplanacyjne

Pojęcie „polityka etniczna”, najpowszechniej dziś stosowana kategoria odnosząca się do polityki państwa wobec grup odmiennych etnicznie¹⁰, w literaturze przedmiotu funkcjonuje równoległe do takich kategorii jak: „polityka narodowościowa”¹¹, „polityka wobec mniejszości narodowych i etnicznych” i „polityka mniejszościowa”. Polscy badacze przyjmują stanowisko o bliskoźnaczności tych definicji, podkreślając jednocześnie niemal tożsamość zagadnienia polityk „etnicznej” i „narodowościowej”. Wskazują jednak na nieznaczne różnice między nimi, zgodnie z którymi pierwsza określa zazwyczaj współczesny aspekt zagadnienia, natomiast druga — historyczny¹². Ponadto uważają, że obszar badawczy „polityki narodowościowej” obejmuje większy zakres działalności państwa, zawierając w sobie trzy elementy: politykę wobec narodu tytularnego¹³, mniejszości narodowych i etnicznych oraz diaspory. „Polityka etniczna” charakteryzuje się węższym ujęciem, koncentrując się na szczegółowej polityce wobec mniejszości narodowych i etnicznych¹⁴. Na potrzeby niniejszego artykułu zdecydowano o stosowaniu terminu „polityka etniczna”, uznając za T. Browarkiem, że oznacza „przyjęty i realizowany przez państwo oraz jego organy zespół działań na rzecz rozwiązania kwestii związanych z istnieniem i funkcjonowaniem w danym państwie mniejszości narodowych i etnicznych”¹⁵. Zdaniem autora wspomniane działania będą warunkowane sześcioma determinantami¹⁶: ustrojowo-

⁸ S. Łodziński, *Polityka państwa polskiego wobec mniejszości narodowych w latach 1989–1993. (Na tle rozwiązań prawnych obowiązujących w państwach europejskich i i regulacji przygotowywanych w ramach prac Rady Europy)*, Raport nr 22, Warszawa 1994, s. 1.

⁹ G. Gudaszewski, *Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 20011*, Warszawa 2015, s. 39.

¹⁰ Zanim stała się kategorią dominującą we współczesnej wielojęzycznej literaturze, występowała głównie w językach angielskim i francuskim.

¹¹ Stosowanej najpowszechniej w językach polskim, rosyjskim, włoskim i niemieckim do lat dziewięćdziesiątych XX wieku.

¹² R. Zenderowski, H. Chałupczak, W. Baluk, *Polityka etniczna: próba teoretycznej konceptualizacji*, [w:] *Polityka etniczna współczesnych państw Europy Środkowo-Wschodniej*, red. R. Zenderowski, H. Chałupczak, W. Baluk, Lublin 2015, s. 26.

¹³ Dążącego do utworzenia państwa bądź jego proklamacji i stanowiący w nim z reguły większość.

¹⁴ R. Zenderowski, H. Chałupczak, W. Baluk, *op. cit.*, s. 94–95.

¹⁵ T. Browarek, *Determinanty polityki etnicznej państwa polskiego po 1989 roku*, „Studia Śląskie” 77, 2015, s. 15.

¹⁶ *Ibidem*, s. 16–32.

-instytucjonalnymi¹⁷, prawnymi¹⁸, historyczno-społecznymi¹⁹, etnodemograficznymi i geograficznymi²⁰, ideologicznymi i politycznymi²¹ oraz ekonomicznymi²².

Tak zdefiniowana polityka według R. Zenderowskiego i J. Pieńkowskiego może charakteryzować się trzema odmiennymi celami:

a) akceptacji dla wieloetniczności i wielokulturowości znajdującej wyraz w organizacji politycznej państwa i w politykach szczegółowych; b) wyłączenia mniejszości [...] z głównego nurtu życia społecznego, politycznego i ekonomicznego oraz niedopuszczanie do ich integracji z narodem tytularnym; c) dążenie do „etnicznej zupełności” (od asymilacji po eksterminację fizyczną i wygnania). Można to przedstawić skrótowo hasłem: Razem — Obok siebie — Bez siebie²³.

Przytoczenie tej koncepcji pozwoliło T. Browarkowi na wskazanie trzech odmiennych typów polityki etnicznej, spośród których wyróżnił modele:

1. pluralistyczny — oparty na równości grupowej, w którym państwo wspiera finansowo aktywność mniejszości, dopuszczając autonomię i dwujęzyczność regionów przez nie zdominowanych. Mniejszości mają możliwość udziału w życiu publicznym i zachowania własnej odrębności. Skutkiem ujemnym tego modelu może być osłabienie jedności społeczeństwa i państwa;

2. integracyjny — państwo uznaje równość indywidualną obywateli, akcentując różnorodność etniczną społeczeństwa, której nie wspiera i wyklucza dodatkowe preferencje dla mniejszości. Skutkiem może być zanik tożsamości odrębnych grup i ich asymilacja z większością. Model integracyjny może występować w trzech odmianach: przymusowej asymilacji, akceptacji różnic (ale bez instytucjonalnego wsparcia) oraz akceptacji różnic i ich ochrony (przypomina model pluralistyczny, ale nie obejmuje między innymi tworzenia organizacji samorządowych mniejszości i autonomii terytorialnej regionów);

3. segregacyjny — oparty na założeniu nierówności etnicznej, w którym nie tylko zakazuje się tworzenia instytucji mniejszości, lecz także ogranicza prawa obywatelskie jej członków. Działania te mogą doprowadzić do wyodrębnienia mniejszości w społeczeństwie i powstawania gett etnicznych²⁴.

Autor podkreślił jednocześnie, że przedstawione modele w praktyce często występują w formach zmodyfikowanych, łącząc w sobie wybrane elementy.

¹⁷ A wśród nich: ustrojem politycznym państwa i systemem instytucji oraz organów państwa odpowiedzialnych za realizację polityki etnicznej.

¹⁸ To między innymi system prawa wewnętrznego określający status mniejszości narodowych i etnicznych oraz podpisane i ratyfikowane przez państwo umowy międzynarodowe odnoszące się do praw mniejszości.

¹⁹ W tym spuścizna historyczna determinująca postrzeganie problematyki mniejszościowej.

²⁰ Znajdują się tu na przykład: struktura etniczna państwa, czyli liczebność i rozmieszczenie mniejszości narodowych i etnicznych, ich odsetek w skali lokalnej i regionalnej oraz charakter skupisk.

²¹ Na przykład myśl polityczna formacji rządzącej oraz jej stosunek do kwestii mniejszości.

²² Są to między innymi sposoby finansowania przez państwo mniejszości narodowych.

²³ R. Zenderowski, J. Pieńkowski, *Kwestie narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej*, t. 1. *Zagadnienia teoretyczne*, Warszawa 2014, s. 203.

²⁴ T. Browarek, *Uwarunkowania polityki etnicznej państwa polskiego po 1989 roku*, Lublin 2018, s. 38–40.

Założenia i praktyka polityki etnicznej w Polsce

Rzeczywistą, choć nieeksponowaną instytucją wyznaczającą kierunki polityki etnicznej w latach czterdziestych była Polska Partia Robotnicza (dalej: PPR). Pewien wpływ miały też Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (dalej: PKWN), Rząd Tymczasowy, a następnie Tymczasowy Rządu Jedności Narodowej. Z kolei realizatorami założeń były między innymi: Wydział Narodowościowy Ministerstwa Administracji Publicznej (dalej: MAP), Departament Wyznaniowy MAP, Referat Narodowościowy w Ministerstwie Ziem Odzyskanych, Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Komisja Wyznaniowa i Narodowościowa w Sejmie Ustawodawczym i Państwowy Urząd Repatriacyjny.

Nie istniała wówczas jedna wizja polityki etnicznej, ponieważ była ona zbiorem polityk wobec poszczególnych mniejszości narodowych. Przykładowo w 1942 roku PPR opowiadała się za równouprawnieniem wszystkich nacji w nowej Polsce, ale jednocześnie postulowano wprowadzenie homogeniczności narodowej społeczeństwa. Początkowo, zgodnie z Manifestem PKWN z 22 lipca 1944 roku, deklarowano przywrócenie wszystkich swobód demokratycznych bez względu na narodowość obywateli i rozpoczęto otwieranie szkół z ukraińskim, białoruskim i litewskim językiem wykładowym²⁵. Jednak zawarcie we wrześniu 1944 roku umów o wymianie ludności²⁶ między PKWN a republikami radzieckimi (litewską, białoruską i ukraińską) rozpoczęło realizację wizji społeczeństwa jednonarodowego. Początkowa dobrowolność wyjazdów została wkrótce pod naciskiem strony sowieckiej zniesiona wobec Ukraińców, których siłą zmuszano do emigracji (czego nie czyniono wobec Litwinów i Białorusinów)²⁷. Pozostałych w kraju po zakończeniu deportacji, około 240 tys. osób (w tym około 30–40 tys. Łemków), poddano represjom w ramach akcji „Wisła” w 1947 roku, przesiedlając i rozpraszając na obszarze ZO, co miało doprowadzić do ich asymilacji z polskim otoczeniem²⁸. Ponadto zastosowano wzorem radzieckim restrykcje wobec Kościoła greckokatolickiego, który w przeciwieństwie do ZSRR nie został w Polsce zlikwidowany, ale jego działalność została znacznie ograniczona²⁹.

W 1945 roku Rząd Tymczasowy „zalegitymizował” powszechną nienawiść do ludności niemieckiej, wydając dekret o jej wykluczeniu ze społeczeństwa polskiego³⁰,

²⁵ L. Olejnik, *op. cit.*, s. 17–29.

²⁶ Wyjazdy mniejszości do ZSRR miały przebiegać jednocześnie z tak zwaną repatriacją Polaków i Żydów i być zakończone w 1946 roku.

²⁷ J. Pisuliński, *Polska państwem jednolitym narodowo. Założenia i praktyka na przykładzie polityki wobec mniejszości ukraińskiej w latach 1944–1947*, [w:] *Między ideologią a socjotechniką. Kwestia mniejszości narodowych w działalności władz komunistycznych — doświadczenie polskie i środkowoeuropejskie*, red. M. Semczyszyn, J. Syrnyk, Warszawa-Szczecin-Wrocław 2014, s. 189–195. Ogółem w latach 1944–1946 do ZSRR wyjechało około 480 tys. Ukraińców, około 36 tys. Białorusinów i około 1000 Litwinów.

²⁸ H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 2000, s. 281–282.

²⁹ P. Madajczyk, *Mniejszości narodowe w Polsce po II wojnie światowej*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 3, 2004, nr 2 (6), s. 44.

³⁰ A. Chodubski, *70 lat różnorodności. Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce*, „Studia Gdańskie. Więzy i rzeczywistość” 13, 2016, s. 395.

a w kolejnym roku rozpoczęły się trwające do 1949 roku masowe wysiedlenia Niemców. Wyjazdu uniknęło około milion osób, głównie zweryfikowanych jako polska ludność rodzima (autochtoniczna), a także między innymi byli folksdojczy, jeńcy wojenni i tak zwani uznani Niemcy, to jest osoby o niekwestionowanym niemieckim pochodzeniu. W pierwszej z wymienionych grup wykrystalizowała się w kolejnych latach niemiecka opcja narodowościowa, dlatego jej przedstawiciele stali się w przyszłości głównym strumieniem emigracji na Zachód³¹. Mimo to przez cały okres istnienia PRL władze odmawiały uznania powyższej społeczności jako Niemców.

Oprócz deportacji politykę homogeniczności realizowano równoległe poprzez asymilację, wyłączając z niej jednak trzy mniejszości: Czechów, Słowaków i Żydów. Dwie pierwsze miały protektora w osobie państwa czechosłowackiego, występującego w obronie praw swoich rodaków, co umożliwiał mu argument stosowania reguły wzajemności wobec zamieszkałej na Zaolziu społeczności polskiej. Żydzi byli z kolei jedyną niepolską grupą cieszącą się oficjalnym uznaniem władzy i posiadającą między innymi własne organizacje społeczne, polityczne, gospodarcze i oświatowe. PPR deklarowała pomoc ocalonym z Holocaustu i opowiadała się za walką z antysemityzmem, jawiąc się tym samym jako „prawdziwy obrońca” mniejszości³². Jednocześnie, pod naciskiem ZSRR, umożliwiono jej masową emigrację, obejmującą około 90 tys. osób, nasiloną zwłaszcza po pogromie kieleckim w lipcu 1946 roku³³.

Wraz z upodabnianiem się polskiego systemu politycznego do radzieckiego, przejawiającego się między innymi eksponowaniem tezy o zaostrzającej się walce klas³⁴, zaprzestano realizacji homogeniczności etnicznej. Jej miejsce zajęła prowadzona w latach 1948–1954 polityka oparta na „proletariackim internacjonalizmie”, nadzorowana przez Biuro Społeczno-Administracyjne Prezydium Rady Ministrów. Koncentrowano się między innymi na umożliwieniu mniejszościom pielęgnowania własnej kultury „socjalistycznej w treści i narodowej w formie”, włączaniu ich w życie polityczne, a także rewitalizacji ograniczanego wcześniej szkolnictwa mniejszościowego. Działania te odpowiadały zapisom Konstytucji PRL z 22 lipca 1952 roku, w której między innymi deklarowano równouprawnienie wszystkich obywateli, niezależnie od ich narodowości. I chociaż rzeczywisty stosunek państwa do mniejszości niejednokrotnie polegał na kreacji stosownych aktów prawnych i używania „właściwych” sformułowań³⁵, to dostrzegalnym efektem zmian było na przykład przyznanie niektórym mniejszościom ograniczonej pomocy finansowej i przeciwdziałanie ich dyskryminacji. Przełom lat czterdziestych i pięćdziesiątych przyniósł ponadto istotne zmiany w położeniu Romów i Żydów. Pierwsi, uznawani przez władze za „problem socjalny”, od 1949 roku mieli zostać na wzór sowiecki objęci „uspołecznieniem”, to znaczy akcją produktywizacyjną, osiedleń-

³¹ D. Stola, *O paradoksie masowej emigracji z państwa zamkniętego: wyjazdy do Niemiec w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych*, [w:] *Władza a społeczeństwo w PRL*, red. A. Friszke, Warszawa 2003, s. 56–57.

³² E. Mironowicz, *Polityka narodowościowa PRL*, Białystok 2000, s. 84–89.

³³ M. Semiczyszyn, *Bricha — organizacja nielegalnej emigracji Żydów z Polski w latach 1944–1947*, [w:] *Między ideologią...*, s. 268–269.

³⁴ A. Friszke, *op. cit.*, s. 164–166.

³⁵ L. Olejnik, *op. cit.*, s. 43–47.

czą i oświatową³⁶. Drudzy po 1948 roku, to jest od momentu powstania państwa Izrael i rozpoczęciu w ZSRR oraz w państwach satelickich represji wobec Żydów³⁷, utracili swoją dotychczasową autonomię. Znacjonalizowano i/lub zlikwidowano wszystkie żydowskie instytucje, a cieszący się dotąd stosunkowo znaczną niezależnością Centralny Komitet Żydów w Polsce został przekształcony w ściśle podporządkowane władzom Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów. Działania te wraz ze zwalnianiem z pracy osób w imię postulatu „unarađawiania kadr” zaowocowały w latach 1949–1951 emigracją z Polski około 30 tys. przedstawicieli mniejszości³⁸.

Po śmierci w 1953 roku J. Stalina rozpoczęła się stopniowa liberalizacja systemu i na kanwie zmian dokonano rewizji dotychczasowej polityki etnicznej. Jej założenia miała odtąd przygotowywać powołana w styczniu 1957 roku Komisja ds. Narodowościowych KC PZPR (dalej: Komisja), a realizować Ministerstwo Spraw Wewnętrznych³⁹ (dalej: MSW) i właściwe resorty. „Odwilż polityczna” zaowocowała między innymi utworzeniem prasy mniejszości narodowych, powstaniem kolejnych po TSKŻ towarzystw społeczno-kulturalnych⁴⁰, a także uruchomieniem sieci szkół z ukraińskim językiem wykładowym. Podkreślano równość wszystkich obywateli niezależnie od ich narodowości, wskazywano błędy popełniane we wcześniejszych latach i deklarowano walkę z wszelkimi przypadkami nacjonalizmu i antysemityzmu⁴¹. Jednocześnie na mocy porozumienia zawartego między polskim i niemieckim Czerwonym Krzyżem trwały wyjazdy do Republiki Federalnej Niemiec w ramach akcji „łączenia rodzin”. W latach 1955–1959 roku granice państwa opuściło około 240 tys. osób, wśród których znaczący odsetek tworzyli autochtoni⁴².

Z końcem lat pięćdziesiątych nastąpiło zaostrzenie kursu wobec mniejszości, związane ze stopniową totalizacją systemu politycznego. Towarzystwom i redakcjom czasopism nakazano wzmocnienie podstawowych organizacji partyjnych oraz prezentowanie „właściwego” oblicza ideowego. Podstawową działalnością miała stać się aktywność kulturalno-oświatowa, polegająca na upowszechnianiu folkloru i tworzeniu amatorskich

³⁶ Ł. Sołtyś, *Akcja ankietyzacyjna „C” z 22 września 1952 roku i paszportyzacja Romów na Dolnym Śląsku z 7–10 marca 1955 r.*, [w:] *Aparat bezpieczeństwa Polski Ludowej wobec mniejszości narodowych i etnicznych oraz cudzoziemców*, red. J. Syrnyk, Warszawa 2009, s. 145–147. Akcja została nasiloną w 1952 roku, osiągając apogeum po 1964 roku.

³⁷ W. Roszkowski, *Najnowsza historia Polski 1945–1989*, Warszawa 2003, s. 204. Jej ostatnim akcentem była w 1953 roku tak zwana sprawa lekarzy kremlowskich.

³⁸ A. Cała, *Mniejszość żydowska*, [w:] *Mniejszości narodowe w Polsce*, red. P. Madajczyk, Warszawa 1998, s. 263–268.

³⁹ Sprawami mniejszości narodowych zajmował się w nim Wydział Spraw Narodowościowych i Stowarzyszeń, przekształcony następnie w Wydział Narodowości i Stowarzyszeń.

⁴⁰ Były to towarzystwa mniejszości: rosyjskiej, białoruskiej, ukraińskiej, czeskiej i słowackiej, litewskiej i niemieckiej. Ponadto działał Związek Uchodźców Politycznych z Grecji.

⁴¹ L. Olejnik, *op. cit.*, s. 47–53. Antysemityzm wiązał się między innymi z obarczaniem Żydów odpowiedzialnością za represje stalinowskie i stał się przyczyną masowej emigracji, w trakcie której w latach 1956–1958 wyjechało około 50 tys. osób.

⁴² A. Szczepański, *Wyjazdy etnicznych i autochtonicznych przedstawicieli mniejszości niemieckiej z terytorium Polski po II wojnie światowej*, [w:] *Geografia historyczna jako determinanta rozwoju nauk humanistycznych*, red. M. Kulesza, Legnica-Łódź 2009, s. 149.

zespołów artystycznych. Likwidowano wszelką samodzielność organizacji, narzucając im rolę „pasów transmisyjnych” popularyzujących program PZPR, a także „oswajano” społeczeństwo polskie z obecnością odrębności etnicznych⁴³. Ponadto angażowano, z niewielkim skutkiem, towarzystwa do prowadzenia własnej działalności gospodarczej, mającej docelowo zastąpić dotacje z budżetu państwa⁴⁴.

Do początku lat sześćdziesiątych zakończyła się masowa emigracja członków mniejszości, uszczelniono granice i sukcesywnie malało znaczenie spraw narodowościowych w polityce państwa. Zamarła aktywność Komisji, rosło natomiast znaczenie MSW jako kreatora i wykonawcy polityki państwa⁴⁵. Ponadto, wzorem odbywających się w tym samym czasie w ZSRR wystąpień antysemitów, zainicjowano „oczyszczanie” kadr w resortach siłowych z osób pochodzenia żydowskiego⁴⁶. Proces przybrał na sile w 1967 roku, po tak zwanej wojnie szesniodniowej, kiedy to ZSRR i większość państw bloku sowieckiego (w tym Polska) zerwały stosunki dyplomatyczne z Izraelem. Apogeum kampanii przypadło na Marzec '68⁴⁷ i w jej wyniku zmuszono osoby uznane za Żydów do wyjazdu, pozbawiając jednocześnie obywatelstwa polskiego i prawa do powrotu⁴⁸. Równocześnie tematyka narodowościowa została usunięta z dyskursu publicznego, a mniejszości i ich organizacje poddano ścisłej kontroli MSW.

W kolejnej dekadzie kontynuowano asymilację i analogicznie do sytuacji panującej w ZSRR, gdzie intensyfikowano działania rusyfikacyjne⁴⁹, wskazywano na jedność („polskość”) całego społeczeństwa. Nasilono restrykcje wobec mniejszości, przejawiające się między innymi w ograniczaniu finansowania towarzystw i ingerencji we wszelkie formy ich aktywności oraz stosowaniu coraz dalej idących utrudnień w edukacji. Istnienie odmienności etnicznej zostało niemal całkowicie wyrugowane ze świadomości społecznej, czemu służyć miało na przykład usuwanie pamiątek kultury ukraińskiej i łemkowskiej w południowo-wschodniej Polsce i polonizacja historycznych nazw tamtejszych miejscowości. Równocześnie umożliwiono w latach 1970–1979 masową emigrację do obu państw niemieckich ponad 200 tys. osób, w większości ludności autochtonicznej.

W latach 1980–1981 wzmożła się aktywność wszystkich grup społecznych, w tym mniejszościowych. Krótkotrwała dezorganizacja władzy przejawiająca się między innymi ograniczeniem cenzury i zmniejszeniem nadzoru nad działalnością organizacji została zahamowana w trakcie stanu wojennego. Po jego zniesieniu, w ramach normalizowania relacji, między innymi złagodzone stosunek państwa do kościołów mniejszości i zalegalizowano działalność Ogólnopolskiej Rady Kultury Studentów Mniejszości Narodowych przy Zrzeszeniu Studentów Polskich⁵⁰. Odstąpiono od restrykcyjnego kursu

⁴³ E. Mironowicz, *op. cit.*, s. 149–150.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 201–203.

⁴⁵ L. Olejnik, *op. cit.*, s. 77–58.

⁴⁶ W. Roszkowski, *Najnowsza historia Polski...*, s. 471–472.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 517–522.

⁴⁸ W latach 1968–1971 wyjechało od 15 do 20 tys. Żydów, natomiast życie społeczne i kulturalne pozostałych w kraju całkowicie zamarło.

⁴⁹ W. Roszkowski, *Półwiecze. Historia polityczna świata po 1945 roku*, Warszawa 2005, s. 256.

⁵⁰ H. Chałupczak, T. Browarek, *op. cit.*, s. 286–288.

wobec społeczności żydowskiej i nawiązano oficjalne kontakty z państwem Izrael. Od-
mawiano natomiast ludności autochtonicznej uznania jej za niemiecką, a wszelkie próby
zakładania przez nią własnych organizacji napotykały aż do 1990 roku stanowczy opór
ze strony władzy.

W kwietniu 1989 roku została uchwalona ustawa o stowarzyszeniach, umożliwiającą
zakładanie organizacji społecznych, w tym mniejszości narodowych. Ponadto w kolej-
nym miesiącu odbyło się w KC PZPR spotkanie z ich przedstawicielami, podczas które-
go postanowiono o reaktywacji Komisji. W czerwcu odbyły się wybory do parlamentu,
a ich wynik wpłynął na zapoczątkowanie nowego rozdziału w polityce etnicznej pań-
stwa, opartej odtąd na pluralizacji i uznaniu heterogeniczności społeczeństwa. Ta zmiana
warunkowana była dwoma ważkimi wydarzeniami: powołaniem w sierpniu 1989 roku
Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych w Sejmie X kadencji oraz wskazaniem
przez premiera T. Mazowieckiego w *exposé*, że Polska jest także ojczyzną mniejszości
narodowych (we wrześniu)⁵¹.

Podsumowanie

W pierwszych latach powojennych polityka etniczna Polski była zbiorem oddziaływań
na poszczególne mniejszości narodowe i odznaczała się odmiennymi celami oraz na-
rzędziami prowadzenia. Jednocześnie rozpoczęto realizację wizji społeczeństwa jed-
nolitego narodowościowo, która ze zmiennym natężeniem i podlegając różnorodnym
fluktuacjom, była obecna w polityce państwa aż do 1989 roku. Z jednej strony przyzna-
wano mniejszościom ograniczone prawo do kultywowania własnej tożsamości, z drugiej
poddawano asymilacji, łącząc akceptację odrębności na płaszczyźnie lokalnej (przez na-
przykład edukację i kulturę) z polityką dyskryminacji denacjonalizacyjnej na pozio-
mie ogólnokrajowym⁵². Według P. Madajczyka dążenie do likwidowania różnic etnicz-
nych i włączenie mniejszości w ramy jednolitej zbiorowości było tendencją stałą, mimo
znacznych zmian politycznych, jakie dokonywały się w kraju i środowisku międzyna-
rodowym. Autor przyznaje, że w trakcie czterdziestu pięciu lat dochodziło do istotnych
wahań nacisku aparatu państwowego na mniejszości, będących przejawem modyfikacji
pryncypiów prowadzonej polityki. Ewolucja ta dostrzegalna była zwłaszcza w następu-
jących okresach: bezpośrednio po wojnie (realizacja postulatu hegemoniczności etnicz-
nej); od końca lat czterdziestych do połowy pięćdziesiątych (koncepcja „klasowości”;
związany z „polskim Październikiem” i trwająca kilka lat po nim (umiarkowana libe-
ralizacja); od drugiej połowy lat sześćdziesiątych do końca następnej dekady (totalizacja
i powrót do idei społeczeństwa hegemonicznego) oraz w latach osiemdziesiątych (od
liberalizacji przez restrykcyjność po demokratyzację systemu)⁵³.

⁵¹ S. Łodziński, *Polityka wobec mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce w latach 1945–2008*, [w:]
Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce po II wojnie światowej, red. S. Dudra, B. Nitschke, Kraków 2010,
s. 22–24.

⁵² S. Łodziński, *Polityka wobec mniejszości narodowych...*, s. 21.

⁵³ P. Madajczyk, *op. cit.*, s. 45–54.

Nawiązując do przedstawionego uprzednio stanowiska R. Zenderowskiego i J. Pieńkowskiego, można odnotować, że ważkim celem państwa w latach 1944–1989 było wykluczenie mniejszości z głównego nurtu życia i dążenie do „etnicznej zupełności” kraju. Ostatnia widoczna była zwłaszcza w drugiej połowie lat czterdziestych i po 1968 roku. Tym samym uprawniona wydaje się konstatacja, że wśród zaprezentowanych przez T. Browarkę modeli polityki etnicznej charakterystycznym dla „Polski Ludowej” okazał się typ integracyjny w odmianie przymusowej, ewoluujący niekiedy wobec wybranych mniejszości w stronę modelu segregacyjnego. Jednocześnie warto zauważyć, że od końca lat osiemdziesiątych odnotowywano postępującą liberalizację, przejawiającą się między innymi pełną akceptacją i zagwarantowaniem praw mniejszości⁵⁴, co pozwala na wskazanie modelu pluralistycznego jako współczesnego typu polityki etnicznej w Polsce.

Bibliografia

- Browarek T., *Determinanty polityki etnicznej państwa polskiego po 1989 roku*, „Studia Śląskie” 77, 2015.
- Browarek T., *Uwarunkowania polityki etnicznej państwa polskiego po 1989 roku*, Lublin 2018.
- Cała A., *Mniejszość żydowska*, [w:] *Mniejszości narodowe w Polsce*, red. P. Madajczyk, Warszawa 1998.
- Chałupczak H., Browarek T., *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 2000.
- Chodubski A., *70 lat różnorodności. Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 13, 2016.
- Czubiński A., *Historia Polski XX wieku*, Poznań 2007.
- Friszke A., *Polska. Losy państwa i narodu 1939–1989*, Warszawa 2003.
- Gudaszewski G., *Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa 2015.
- Janusz G., *Ochrona praw mniejszości narodowych w Europie*, Lublin 2011.
- Janusz G., *Usytuowanie mniejszości narodowych w społeczeństwie i polityce państwa polskiego po 1945 r.*, [w:] *Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. J. Jachymek, Lublin 1992.
- Łodziński S., *Polityka państwa polskiego wobec mniejszości narodowych w latach 1989–1993. (Na tle rozwiązań prawnych obowiązujących w państwach europejskich i i regulacji przygotowywanych w ramach prac Rady Europy)*, Raport nr 22, Warszawa 1994.
- Łodziński S., *Polityka wobec mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce w latach 1945–2008*, [w:] *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce po II wojnie światowej*, red. S. Dudra, B. Nitschke, Kraków 2010.
- Madajczyk P., *Mniejszości narodowe w Polsce po II wojnie światowej*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 3, 2004, nr 2 (6).
- Mironowicz E., *Polityka narodowościowa PRL*, Białystok 2000.
- Olejnik L., *Polityka narodowościowa Polski w latach 1944–1960*, Łódź 2003.
- Pisuliński J., *Polska państwem jednolitym narodowo. Założenia i praktyka na przykładzie polityki wobec mniejszości ukraińskiej w latach 1944–1947*, [w:] *Między ideologią a socjotechniką. Kwestia mniejszości narodowych w działalności władz komunistycznych — doświadczenie polskie i środkowoeuropejskie*, red. M. Semczyszyn, J. Syrnyk, Warszawa- Szczecin-Wrocław 2014.
- Roszkowski W., *Historia Polski 1914–2004*, Warszawa 2005.
- Roszkowski W., *Najnowsza historia Polski 1945–1989*, Warszawa 2003.
- Roszkowski W., *Półwiecze. Historia polityczna świata po 1945 roku*, Warszawa 2005.
- Semczyszyn M., *Bricha — organizacja nielegalnej emigracji Żydów z Polski w latach 1944–1947*, [w:] *Między ideologią a socjotechniką. Kwestia mniejszości narodowych w działalności władz komunistycznych — doświadczenie polskie i środkowoeuropejskie*, red. M. Semczyszyn, J. Syrnyk, Warszawa- Szczecin-Wrocław 2014.

⁵⁴ Por. na przykład G. Janusz, *Ochrona praw mniejszości narodowych w Europie*, Lublin 2011, s. 591–691.

- Sołtysik Ł., *Akcja ankietyzacyjna „C” z 22 września 1952 r. i paszportyzacja Romów na Dolnym Śląsku z 7–10 marca 1955 r.*, [w:] *Aparat bezpieczeństwa Polski Ludowej wobec mniejszości narodowych i etnicznych oraz cudzoziemców*, red. J. Syrnyk, Warszawa 2009.
- Stola D., *O paradoksie masowej emigracji z państwa zamkniętego: wyjazdy do Niemiec w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych*, [w:] *Władza a społeczeństwo w PRL*, red. A. Friszke, Warszawa 2003.
- Szczepański A., *Wyjazdy etnicznych i autochtonicznych przedstawicieli mniejszości niemieckiej z terenu Polski po II wojnie światowej*, [w:] *Geografia historyczna jako determinanta rozwoju nauk humanistycznych*, red. M. Kulesza, Legnica-Łódź 2009.
- Tomaszewski J., *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985.
- Zenderowski R., Chałupczak H., Baluk W., *Polityka etniczna: próba teoretycznej konceptualizacji*, [w:] *Polityka etniczna współczesnych państw Europy Środkowo-Wschodniej*, red. R. Zenderowski, H. Chałupczak, W. Baluk, Lublin 2015.
- Zenderowski R., Pieńkowski J., *Kwestie narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej*, t. 1. *Zagadnienia teoretyczne*, Warszawa 2014.

The evolution of politics of ethnicity in Poland in the period 1944–1989

Keywords: politics of ethnicity, nationality policy, national minorities, the People's Republic of Poland

Summary

This article is devoted to the issue of politics of ethnicity in Poland in the period 1944–1989, which is a consequence of post-war changes in the ethnic structure of the country and its national homogenization. The attitude of state authority toward its non-Polish residents, on the one hand, enabled them to maintain their own limited identity, but on the other hand, meant that they were deliberately assimilated in order to integrate with the rest of society. In particular periods, these activities were conducted with different intensification levels and with different tools.